

O'ZBEK TILIDA SO'Z VA SO'Z BIRIKMALARINING O'RGANILISHI*Imomnazarova Muhayyo Oripnazarovna**Toshkent shahar Mirzo Ulug'bek tumani**50-IDUM o'zbek tili fani o'qituvchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada so'z birikmasi haqida umumiy ma'lumotlar va ularning boshqa bo'limlar bilan aloqadorligi haqida so'z yuritiladi. Bundan tashqari uning o'rganilishi va tilshunoslikdagi ahamiyatiga alohida to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: so'z birikmasi (SB), nutq, so'z birikmasi va so'z, so'z birikmasi va ibora.

Hozirgi o'zbek tilining sintaktik qurilishini o'rganish, sintaktik qurilishda ishtirok etuvchi sintaktik figuralarni tadqiq qilish tilshunoi olimlarning doimiy e'tiborida bo'lib kelgan. Gap ma'lum bir tilning qonun-qoidalariga ko'ra shakllangan bo'ladi. U fikr ifodalaydi. Insonlar muloqot jarayonida gapdan foydalanadi. Gap so'z, so'z birikmalari, iboralardan tashkil topadi:

So'z birikmasi (SB) haqida tushuncha. Nutqda tushunchalarni aniqroq va muayyanroq ifodalash zarurati tug'iladi. Bu esa nisbiy noaniq tushuncha ifodalovchi so'zdan nisbiy aniq tushuncha ifodalovchi so'z birikmasini afzal qilib qo'yadi. Qiyoslang: o'qimoq – tez o'qimoq. Keyingi nutqiy hosilada «harflarni urishtirib ma'nosini tushunish» harakati (o'qimoq) so'zidagiga nisbatan aniqroq. Chunki unga tez so'zi ko'maklashgan. Ko'rinadiki, so'z ham, so'z birikmasi ham tushuncha ifodalaydi. So'z ifodalaydigan tushuncha noaniq va demak, kengroq (masalan, o'qimoq fe'lida harakat tez ham, sekin ham bo'lishi mumkin), so'z birikmasida esa ikki tushuncha o'z mustaqilliklarini saqlagan holda nisbiy aniq va muayyan harakat («harflarni tez urishtirib, ma'nosini tushunish») ifodalangan. Demak, so'z o'z ma'noviy imkoniyatini to'laroq va ravshanroq namoyon qilishi uchun boshqa bir mustaqil so'zga ehtiyoj sezadi. Bu so'z uning ma'noviy ehtiyojini qondirmog'i uchun ham ma'noviy, ham grammatik jihatdan unga muvofiq bo'lmog'i lozim. Buni ravshanroq anglash uchun quyidagi hosilalarga diqqat qilaylik: olmaning termoq osmonni tishlamoq Halim [keldi](#) kitobni o'qimoq Birikmalarning birinchisida (olma) va (termoq) so'zlari ma'noviy jihatdan muvofiq bo'lib, biroq ularning grammatik shakli (qaratqich kelishigi) mos emas. Ikkinchi birikuv (osmonni tishlamoq)da so'zlar grammatik shakli jihatdan mos bo'lsa-da, ma'noviy tabiatining «beo'xshovligi» ularning birikuv hosil qilishiga yo'l qo'ymaydi. Uchinchi birikuvda a'zolar ham ma'noviy, ham shakliy jihatdan muvofiq. Ular birikuv tushuncha emas, fikr ifodalaydi. To'rtinchi birikuv (kitobni o'qimoq) bularning barchasidan farqlanadi va birdan ortiq mustaqil so'zning ma'no va grammatik jihatdan hokim-tobelashuvidan

tashkil topib, tushuncha ifodalashga xoslanganligi bilan xarakterlanadi. Bunda bir soʻz tobe, ikkinchisi hokim, tobelik va hokimlik xossasi hamda vositasiga ega. Bu – ularning maʼnoviy mosligi va tobeligi (hokimligi) grammatik shakli hamda joylashuv (oldinma-keyinlik) xususiyati. Demak, nutqiy soʻz birikmalari uchun quyidagi belgilarni koʻrsatish mumkin: a) birdan ortiq mustaqil soʻz; b) aʼzolarining maʼnoviy va grammatik jihatdan mosligi; d) tobelik; e) tushuncha ifodalash. Soʻz birikmasi bu toʻrt belgisining har biri bilan oʻziga yondosh hodisalarga oʻxshaydi va bir vaqtning oʻzida farqlanadi ham. Masalan, birdan ortiq mustaqil soʻzdan tashkil topganligi bilan soʻzdan farq qilsa, tushuncha ifodalashi bilan oʻxshashlik kasb etadi. Gap birdan ortiq mustaqil soʻzning maʼnoviy va grammatik jihatdan tobelanishi asosida ham vujudga keladi. Lekin u SBdan farqli oʻlaroq, fikr ifodalaydi. Demak, SB bilan uning oʻxshashlari munosabatiga alohida-alohida toʻxtalish lozim boʻladi.

SB va soʻz. Soʻz bir tushunchani ifodalaydi. SBda esa birdan ortiq tushuncha munosabatga kirishgan holda voqelanadi. Soʻz asosida leksema va morfema hamda ularning birikuv qonuniyati yotsa, SBga leksemalar birikuvini tartibga soluvchi LSQ asos boʻladi. Aytilganidek, soʻzda tushuncha, maʼno keng va mavhum boʻladi. Soʻz birikmasida esa bu kenglik va mavhumlik bir qadar barham topgan boʻladi. Masalan, qiziq kitob birikmasida kitobning bir belgisi namoyon boʻlgan. Shu jihatdan u muayyanlik kasb etgan. Ammo bu muayyanlik nisbiy va biryoqlama. Chunki uning badiiy yoki ilmiyligi hali mavhum va noaniq. Qiziq badiiy kitob birikmasida bu belgi ham muayyanlik kasb etadi. Soʻz birikmasida soʻz boshqa soʻzni oʻziga biriktirib kengayishi bilan maʼnoviy jihatdan torayib boradi. Demak, shakliy kengayish maʼnoviy torayishni keltirib chiqarsa (soʻz birikmasida), shakliy torlik (soʻzda) maʼnoviy kenglik bilan munosib. SBda maʼnolar oʻzaro munosabatga kirishar ekan, bunda ular yaxlitlanib, bir «vujud»ga aylanib ketmaydi. Bir-biriga [qancha yaqinlashmasin](#), baribir oʻz mustaqilliklarini saqlab qoladi. Masalan, toza havo birikmasida bir maʼno ikkinchisiga muayyanlik kiritish uchun xizmat qiladi, lekin, baribir, bunda ikki tushuncha mavjud. Ikki tushuncha orasidagi munosabat maʼlum bir meʼyor chizigʻidan oʻtsa, ular yaxlit tushunchaga aylanadi va bir butun holda yangi maʼno anglatadi. Masalan, belbogʻ soʻzi dastlab belning bogʻi birikuvi shaklida boʻlib, bunda ikki tushuncha munosabati (hokim-tobeligi) mavjud. Biroq bu ularning yaxlitlanishi darajasiga taʼsir etmagan. (Belbogʻ) soʻzida esa munosabatning meʼyor chizigʻidan keyingi holatiga duch kelamiz. Soʻzlarning alohida koʻrinishi boʻlgan qoʻshma soʻzlar aslida soʻz birikmalari uzvlarining yaxlitlanishi – soʻz birikmasining maʼnoviy taraqqiyoti mahsuli.

SB va ibora. SB aʼzolari tobe munosabatli mustaqil soʻz boʻlsa, ibora ham mustaqil soʻzlar birikuvidan tashkil topsa-da, orasidagi sintaktik aloqa soʻngan, bu soʻzlar oʻzaro yaxlitlanib, ibora oʻzida tayyorlik, majburiylik, barqarorlik kabi belgilarni tashiydigan lisoniy birlik qatoridan joy olgan. Ibora tashkil etuvchilari

(zohiriy) jihatidan SBga o'xshasada, mohiyatan leksemaga yaqinlashadi. Zero, tarvuzi qo'ltig'idan tushdi iborasi bilan bo'shashmoq so'zining ma'noviy mohiyati yaqin. Leksema kabi ibora ham yaxlit holda yashaydi. So'z birikmasi esa vaqtincha va o'zgaruvchan. So'z birikmasini tashkil etgan so'zlar nutqda o'z mustaqil ma'nolari bilan qatnashgani holda ibora tarkibidagi so'zlar o'zlarining xos ma'nosidan uzoqlashgan (tarvuzi qo'ltig'idan tushdi iborasida tarvuz, qo'ltiq, tushmoq so'zlari o'zlarining xos ma'nolariga ega emas). SBda hokim va tobe, kengayuvchi va kengaytiruvchi so'z. SBda ma'nosi muayyanlashtirilayotgan so'z hokim va uning ma'nosini muayyanlashtiruvchi so'z tobe a'zo deyiladi (masalan, kitobni o'qimoq birikmasida kitobni tobe va o'qimoq hokim a'zo). Bir so'z bir nechta so'zni o'ziga tobe a'zo sifatida birlashtirishi mumkin. Lekin SBda bir so'z faqat bir a'zoga tobe a'zo sifatida bog'lanishi mumkin, xolos. Masalan, katta, chiroyli gulchambar birikmasida gulchambar so'zi ikkita so'zga hokim. Lekin chiroyli so'zi bir so'zga tobe. Hokim mavqeda yuzaga chiqayotgan leksema o'zining hokim, tobe vazifada yuzaga chiqayotgan leksema esa o'zining tobe valentligini namoyon qiladi. Hokim va tobe a'zo vazifalari, grammatik shakli va sintaktik o'rni asosida belgilanadi. Tobe a'zo oldin kelib, keyingisining ma'nosini izohlashga xoslangan bo'ladi va bunga mos grammatik ko'rsatkich bilan shakllanadi, ma'lum sintaktik o'ringa ega bo'ladi. O'zbek nutqida, odatda, hokim so'z keyin tobe so'z oldin keladi. Nutqiy inversiya (hokim va tobe so'z tartibining buzilishi) asosidagi so'z birikmalarigina bundan mustasno: o'qidim kitobni, Dilshoda hamshira kabi. Hokim so'z kengayuvchi va tobe so'z kengaytiruvchi so'z deb ham yuritiladi. Kengayuvchi va kengaytiruvchi atamaları nisbiy mohiyatga ega bo'lib, shaklga nisbatan aytilgandagina to'g'ri bo'ladi. Masalan, kitobni o'qimoq birikmasida (o'qimoq) so'ziga yana bir so'z birikadi va so'zlar soni ikkita bo'lib, shakliy «yoyilish», ya'ni kengayish yuz berdi. Shakliy kengayish esa ma'noviy torayishni vujudga keltiradi. Bunda shakl va mazmun dialektikasi yanada yaqqolroq namoyon bo'ladi. Chunki o'qimoq leksemasining ma'nosi keng, u o'qiladigan barcha narsalar ustida yuz beradigan tegishli harakatni ifodalaydi. Kitobni o'qimoq birikmasida esa aytilgan «barcha narsalar»dan asosan «kitob ustida bajariladigan harakat» mohiyatli toraygan ma'nosi qoladi. Kengayuvchi atamasini faqat bosh so'zga, kengaytiruvchi atamasini faqat ergash so'zga xos qilib qo'yish ham biryoqlamalik. Zero, kitobni o'qimoq birikmasida [kitob leksemasi tobe](#), o'qi leksemasi hokim valentligini namoyon qilganligi kabi unda o'qimoq so'zi kitobni so'z shakli uchun ma'noviy toraytiruvchi va shakliy kengaytiruvchi vazifani namoyon qiladi. Zero, kitobni so'z shakli o'timli harakatni ifodalovchi cheksiz leksema bilan bog'lanish imkoniyatiga ega. O'qimoq so'z shakli bilan birikish asosida unda ma'noviy torayish, shakliy kengayish yuz beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Siddiqova Sh. O'zbek tilshunosligida o'ziniki bo'lmagan ko'chirma gaplarning o'rganilishiga doir "Izlanish samaralari" 2011. B-26.
2. Masharipov M. Ona tili (Ma'ruzalar to'plami) Abituriyentlar uchun qo'llanma. Xorazm – 2017.
3. Nurmonov A., Sarimsoqov B. Til sistemasida so'zlarning o'rni va so'zlarni turkumlarga ajratish, 1999.
4. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. Toshkent, 2006.
5. Sayfullaeva R.R., Mengliyev B.R., Boqiyeva G.H., Qurbonova M.M., Yunusova Z.Q. Abuzalova M.Q. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent: 2010.
6. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.Л., 1960. 77- стр
7. Alimova D. So'z va uning xususiyatlari:.. ziyonet.uz. – Samarqand, 2011.
8. Fayzullayev M. O'zbek tilida so'z turkumlari tasnifi masalalari: ...ziyonet.uz . – Buxoro, 2014.
9. Shakarova N. O'zbek tili morfologiyasining shakllanish tamoyillari(zamonaviy tilshunoslik materiallari asosida): Filol.fan.nomz.diss . – Samarqand, 2012.